

جبران زیان های وارده بر محیط زیست از منظر حقوق مدنی

فلورا حیدری*
ناصر قاسمی**

چکیده

این موضوع که بشر به منظور حفظ حیات خویش نیازمند برخورداری از محیط زیست مطلوب و مناسب می باشد به عنوان یکی از حقوق اجتماعی و زیستی مسلم، مورد پذیرش مقررات و موازین حقوقی ملی و فرا ملی و بین المللی قرار گرفته است. حقوق مدنی یکی از بسترها و قلمروهایی است که بر وجود و ضرورت ایفای وظیفه حفاظت از محیط زیست تأکید نموده است. بر این مبنا بشر باید به دنبال بهره مندی از راه کارهایی باشد که تأمین کننده تحقق پیشگیری از ورود خسارت بر محیط زیست و جبران خسارت وارده بر آن است که بدون تردید برخورداری از راه کارهای حقوقی به طور اعم و اعمال مسؤولیت مدنی به طور اخص می بایست مورد توجه قرار گیرد. قبول مسؤولیت مدنی مترتب بر ورود زیان به محیط زیست و ابعاد و اجزای گوناگون آن و الزام مرتکبین خسارت وارده به جبران این زیان ها، از جمله اقدامات حمایتی - حقوقی مؤثر از این میراث مشترک بشریت به شمار می رود؛ که با تحقق ارکان خسارت، می توان جبران آن را از مرتکبین ورود زیان های زیست محیطی در چارچوب یک دعوی حقوقی، علاوه بر وجود مسؤولیت کیفری مطالبه نمود و در نهایت با قبول این مسؤولیت و الزامات ناشی از آن از بروز زیان های آتی بر محیط زیست نیز تا میزان زیادی جلوگیری نمود.

کلید واژه ها

تقصیر، محیط زیست، مسؤولیت، مسؤولیت مدنی، زیان زیست محیطی، جبران.

* کارشناس ارشد حقوق محیط زیست دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران. پست الکترونیکی: floraheidari@yahoo.com

** استادیار و مدیر گروه حقوق جزا و جرم شناسی دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری

مقدمه:

آن زمان که انسان بر محیط اطراف خویش تسلط یافت و توانست به میزان زیادی در آن دخل و تصرف کند، تعادل نظام زیستی دچار اختلال گردید و هر چه بر میزان تسلط و دستیابی آدمی افزوده می‌گردد، فقدان تعادل زیست‌محیطی و یا کاستی در آن بیشتر آشکار می‌گردد. تا آن جا که در حال حاضر موضوع چگونگی و ادامه زیست بشر به جایی رسیده است که وی به این فکر افتاده است تا چاره‌ای برای رها شدن از دامی که خود گسترانیده است؛ بیاید. البته با نهایت تأسف باید اذعان نمود که این چاره‌جویی به منزله متوقف شدن وقوع خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از آلودگی و تخریب محیط‌زیست نمی‌باشد، بلکه تنها به منزله آگاهی یافتن از وضعیت خطرناک موجود زیست‌محیطی است. آدمی نباید از طبیعت اطراف خود به عنوان یک وسیله و امکان بهره‌برداری بنگرد و به خود اجازه دهد هر گونه که می‌خواهد از آن سود جوید، بلکه باید روابط خود را با آن به خوبی تنظیم کند و از اقدام به رفتارهایی که سبب ورود زیان و آسیب بر محیط‌زیست می‌شود؛ خودداری نماید. او باید قانون طبیعت را رعایت کند؛ زیرا این قانون بقاء و دوام تمام موجودات و نظام زیستی را ضمانت می‌کند؛ اما نادیده گرفتن این قانون و تحمیل قانون بشر بر طبیعت، باعث برهم خوردن تعادل نظام زیستی و ورود زیان‌های زیست‌محیطی خواهد شد و سرانجام حیات انسان را نیز، با خطر مواجه خواهد کرد و در این هنگام واردکنندگان زیان اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی، مسؤول جبران زیان‌های وارده می‌باشند.

مسئولیت مدنی که یکی از اصطلاحات و تمهیدات مطروحه در قلمرو حقوق مدنی است و ابزاری مناسب بر کنترل و حراست از اموال، منافع و ... ، به ویژه محیط‌زیست و اجزای جاندار و غیرجاندار و جلوه‌های گوناگون آن خواهد بود، خود شاخه مستقلی از علم حقوق را تشکیل می‌دهد که هدف اصلی آن توسعه عدالت و نظام کارآمد جبران زیان‌هایی است که پدید می‌آید و نباید در زمینه زیان‌های زیست‌محیطی آن را جایگزین تلاش برای مجازات عاملان زیان یا کاهش آلودگی نمود، هرچند که چنین اندیشه‌ای وجود دارد و گاه اقداماتی نیز در این راستا صورت می‌پذیرد. مسئولیت مدنی ناشی از تجاوز بر محیط‌زیست، در طول تاریخ حیات بشر پیشینه‌ای طولانی و جنجال برانگیز دارد. در حقوق بیشتر کشورها مسئولیت محض یا مطلق در خصوص برخی از آلودگی‌های زیست‌محیطی پذیرفته شده است و در سایر آلودگی‌ها از مسئولیت مبتنی بر تقصیر پیروی می‌شود و با توجه به آن که یکی از ابعاد حفاظت محیط‌زیست، پیش‌بینی نظام حقوقی مسئولیت مدنی در جهت مقابله با واردکنندگان خسارت بر محیط‌زیست می‌باشد، اعمال این ضابطه در نظام حقوقی موجب کارایی بیشتر قوانین زیست‌محیطی در برخورد با متخلفین خواهد بود و با ارایه راه کارهای مناسب می‌توان قانونگذار را در جهت قانونمند کردن این عرصه مساعدت کرد.

۱- مسئولیت

واژه مسئولیت در لغت مصدر جعلی از ریشه «سأل» به معنای بازخواست، مؤاخذه، ضمانت و ضمان است. در

فقه و حقوق، مسؤولیت عبارت است از تعهدی که به موجب ضرر وارده به غیر، در برابر قضاء برای شخص به نفع فرد متضرر به وجود می‌آید و در پی آن برای او نتایج مدنی، کیفری و یا تأدیبی به بار می‌آورد.^(۱) مسؤولیت که رابطه حقوقی ناشی از فعل یا ترک زبان‌آور می‌باشد، از طریق ایفای تعهد مسؤول و یا اجرای کیفر درباره او زایل می‌گردد. عدوان عنصر مشترک مسؤولیت‌های مدنی و کیفری است. به عبارتی، تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری (ناشی از تقصیر یا فعالیت) که به دیگری وارد کرده است، در بیان واژه مسؤولیت آمده است.^(۲) همچنین، مسؤولیت حالتی است که انسان در آن از عمل خود مؤاخذه می‌شود^(۳) و تعهدی است که شخص به جهت مقام یا سمت خود برای انجام یا عدم انجام وظیفه‌ای دارا است.^(۴) مسؤولیت لازمه داشتن اختیار می‌باشد^(۵) و موظف بودن به انجام دادن امری است.^(۶)

۲- انواع مسؤولیت

مفاهیم و انواع گوناگونی از واژه و اصطلاح مسؤولیت می‌باشد که در این مقوله تنها به مواردی از آن‌ها اشاره می‌گردد.

۲-۱- مسؤولیت قانونی

هر نوع مسؤولیت که در قانون آمده و قانون آن را بر مردمان تحمیل کرده باشد نه به مناسبت تخلف از تعهد ناشی از عقد یا سوء اجرای آن، مسؤولیت قانونی نامیده می‌شود. مانند مسؤولیت کارفرما نسبت به عمل کارگر.^(۷)

۲-۲- مسؤولیت قراردادی

مسؤولیت عاقدی است که عقد را اجرا نکند یعنی به تعهد ناشی از عقد عمل ننماید و یا آن را به درستی صورت ندهد.^(۸)

۲-۳- مسؤولیت خارج از قرارداد

هر گونه مسؤولیت مدنی که ناشی از تخلف عاقد از تعهد خود نباشد و یا ناشی از سوء اجرای قرارداد نباشد، آن را مسؤولیت خارج از قرارداد (ضمان قهری) گویند. (ماده ۳۰۷ قانون مدنی ایران).^(۹)

۲-۴- مسؤولیت تقصیری

مسؤولیت انسان است به جهت خسارتی که به دیگری رسانده باشد. خواه به وسیله تخطی او باشد خواه ناشی از غفلت و یا بی‌احتیاطی او (ماده ۱۳۸۲ به بعد قانون مدنی فرانسه). در حقوق اسلام اصل در ایراد خسارت به دیگری ضمان است به هر عنوان و به هر شکل. خواه مرتکب عدوان شده باشد خواه نه.^(۱۰)

۲-۵- مسؤولیت شبه تقصیری

هر گاه مسؤولیت خارج از قرارداد و گاه ناشی از فعل عمدی ضرر نباشد، آن را مسؤولیت شبه تقصیری گفته‌اند (در حقوق فرانسه) و اگر عمدی باشد، آن را مسؤولیت تقصیری خوانده‌اند. برخی حقوقدانان هر دو را مسؤولیت تقصیری نامیده‌اند.^(۱۱)

۲-۶- مسؤولیت اخلاقی

مسؤولیت اخلاقی الزامی است که شخص در وجدان خویش در برابر گفتار، اعمال و افکار خود دارد. اگر عمل شخص با حسن نیت باشد، شخص مورد مؤاخذه قرار نمی گیرد و اگر قصدی خلاف قاعده اخلاقی داشته باشد، مسؤول است.^(۱۲) به عبارت دیگر، هر گونه مسؤولیت که ضمانت اجرای قانونی، شرعی و یا عرفی نداشته باشد، تحت عنوان مسؤولیت اخلاقی نامیده می شود.^(۱۳)

۲-۷- مسؤولیت حقوقی

مسؤولیت حقوقی مسؤولیتی است که بر وظیفه قانونی هر شخص نسبت به انجام عمل یا ترک آن دلالت می کند که خود شامل مسؤولیت کیفری و مسؤولیت مدنی می باشد.^(۱۴)

۲-۷-۱- مسؤولیت کیفری (جزایی)

مسؤولیت کیفری مسؤولیت مرتکب جرمی از جرایم موجود در قانون را می گویند و شخص مسؤول به یکی از مجازات های مقرر در قانون خواهد رسید.^(۱۵) به عبارت دیگر، بر التزام شخص مکلف به پاسخگویی آثار و نتایج زیانبار فردی و اجتماعی عمل مجرمانه ای که انجام داده یا ترک کرده است؛ دلالت دارد.^(۱۶)

۲-۷-۲- مسؤولیت مدنی

مسؤولیت مدنی در یک طبقه بندی دوگانه عبارت است از: ضرر و زیان ناشی از جرم که باید طی دعوی مدنی از دادگاه خواسته شود و مسؤولیت عمل غیر در خارج موارد کیفری مانند مسؤولیت پدر نسبت به عمل اطفال خود.^(۱۷) شرط اساسی و اولیه برای مصداق یافتن مسؤولیت مدنی که محور اصلی بحث حاضر را تشکیل می دهد، وجود خسارت یا زیان است. اگر عملی هرچند نامتعارف و ناشایست و حتی جرم نیز باشد، چنان چه زیانی به بار نیآورد، مسؤولیت مدنی تحقق نمی یابد^(۱۸) و اهداف دیگر مانند تنبیه واردکننده زیان یا بازدارندگی نسبت به سایر اقدامات زیانبار که در مسؤولیت کیفری از جمله اهداف اصلی می باشد، در مسؤولیت مدنی نقش فرعی ایفا می کند.^(۱۹) در این نوع از مسؤولیت، چهره کیفری و مکافات دهنده کارهای ناصواب جای خود را به جبران خسارت داده است.^(۲۰) به نظر می رسد که می توان مسؤولیت مدنی را چنین تعریف کرد: «هرگاه شخصی متعهد به جبران خسارت وارده بر دیگری باشد که این خسارت عرفاً منسوب به وی باشد و شخص هیچ حق مشروعی در اضرار به غیر نداشته باشد، مسؤولیت مدنی در جبران خسارت خواهد داشت».^(۲۱) الزام قانونی جبران خسارت وارده یکی از مباحث اصلی در مسؤولیت مدنی است که گاهی ورود این خسارت ناشی از نقض قرارداد یا تأخیر در اجرای آن می باشد که در این مفهوم، مسؤولیت مدنی التزام به جبران خسارت وارد آمده بر دیگری است که این التزام را مسؤولیت ناشی از قرارداد یا مسؤولیت قراردادی (مسؤولیت در معنای عام) می نامند^(۲۲) و حل اختلاف بین زیان دیده و مسؤول واردکننده خسارت براساس مفاد قرارداد است.^(۲۳) زمانی نیز، عهدهی در میان نیست؛ ولی تکلیف عمومی و عدم اضرار به غیر، حکم به جبران خسارت می نماید که تحت عنوان

مسئولیت غیرقراردادی یا قهری یا قانونی (مسئولیت در معنای خاص) نامیده می‌شود.^(۲۴) یعنی مسئولیتی است که ناشی از واقعه حقوقی و قانونی می‌باشد^(۲۵) و این مسئولیت به مواردی مربوط می‌شود که قانونگذار تکالیف عامی را برای همگان تعیین کرده است و در اثر تخلف از آن خسارتی به دیگران وارد می‌آید.^(۲۶) مسئولیت مدنی در معنای وسیع شامل مسئولیت‌های ناشی از نقض قرارداد و مسئولیت‌های غیرقراردادی، مسئولیت ناشی از رفتارهای زیانبار را در بر می‌گیرد.^(۲۷) هم‌چنین، براساس اصل عدم تجمع مسئولیت قراردادی و مسئولیت غیرقراردادی، در مورد یک خسارت نمی‌توان از هر دو مبنای قراردادی و غیرقراردادی استفاده کرد.^(۲۸)

۳- زیان‌های (خسارات) زیست محیطی

در تعریف محیط‌زیست آمده است که، «محیط‌زیست عبارت است از: محیطی که فرآیند حیات را فرا گرفته است و با آن بر هم کنش دارد. محیط زیست از طبیعت، جوامع انسانی و نیز، فضاهایی که با فکر و به دست انسان ساخته شده‌اند؛ تشکیل یافته است و کل فضای زیستی کره زمین یعنی زیست‌کره (بیوسفر) را فرا می‌گیرد».^(۲۹) نسل انسان به طور مستقیم و غیرمستقیم به محیط‌زیست وابسته می‌باشد و در صورتی که بشر فضا و محیط مناسب و سالمی جهت زندگی در اختیار نداشته باشد، بدیهی است که از هرگونه تلاش و فعالیت بازخواهد ماند.^(۳۰) انسان به عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خداوند بر روی زمین، حق دارد از نعمت‌های الهی استفاده کند؛ اما این استفاده نباید آن چنان باشد که حق دیگران در بهره‌برداری از این نعمت الهی در خطر قرار گیرد. به عبارت دیگر، انسان همان‌گونه که حق استفاده و برخورداری از محیط‌زیست سالم را دارد، مسئولیت استفاده صحیح از آن را نیز، برعهده دارد.^(۳۱) بنابراین، مجموعه اقدام‌های مسؤولانه بشر در برابر محیط‌زیست در دو بخش مثبت و منفی قابل تحلیل می‌باشد. اقدام‌های منفی شامل دست‌کشیدن از کلیه رفتارهایی است که به بر هم خوردن تعادل و تناسب محیط‌زیست و تخریب و نابودی عناصر آن منجر می‌شود و اقدام‌های مثبت نیز، عبارت است از: کلیه کارهای شایسته‌ای که به احیای محیط‌زیست و حفظ سلامت آن و ایجاد تعادل هرچه بیشتر زندگی در آن بینجامد^(۳۲) و این امر تنها با مشارکت همگانی و احساس همبستگی فراملیتی و پدیدآمدن جهانی واحد امکان‌پذیر می‌باشد.^(۳۳)

در بیان معنای واژه خسارت آمده است که خسارت یعنی ضرر و ضرر کردن، زیان بردن، زیان کاری و زیان‌مندی. خسارت ممکن است عمدی باشد یعنی خسارتی که شخصی از روی عمد به مال غیر وارد می‌کند، مانند غصب مال غیر که موجب تقویت منافع آن به ضرر مالک گردد و یا غیر عمدی باشد، مانند وضع ید بر مال غیر از طرف مغرور.^(۳۴)

عنوان «خسارت زیست‌محیطی» بیشتر بر خسارت‌های با واسطه ناشی از محیط‌زیست اشاره داشته است.

دشواری اصلی درباره تعریف «خسارت زیست محیطی» این است که قربانی چنین خسارتی انسان است یا محیط زیست؟ در پاسخ به این سؤال دو گرایش اساسی وجود دارد:

۱- برخی از حقوقدانان، محیط زیست را منشأ ورود خسارت به انسان دانسته اند. به عقیده آنان خسارت زیست محیطی عبارت است از: «خسارتی که به اشخاص و یا اشیاء از طریق محیط زیستی که در آن زندگی می کنند؛ وارد می شود».

۲- عده ای از حقوقدانان، خسارت به خود محیط زیست را صرف نظر از بازتاب های آن قابل مطالبه دانسته اند و خسارت وارده به اشیاء و پدیده های زیست محیطی را در تعریف خسارت زیست محیطی مدنظر قرار می دهند. هم چنین، آلودگی آب، هوا یا خاک و ... را نیز، در زمره این تعریف دانسته اند، هرچند که آثار غیرمستقیم این خسارت به انسان ها نیز برمی گردد. بنابراین، در تعریف آن گفته اند که، «خسارت زیست محیطی عبارت است از: خسارتی که به طور مستقیم بر محیط پیرامون وارد می شود، بدون توجه به بازتاب هایی که این خسارت بر اشیاء و اموال دارد».^(۳۵)

هم چنین، «خسارت زیست محیطی» تغییری است در بخش خاص یا کل محیط زیست که پیامد زیانبار قابل توجهی بر کیفیت خود محیط زیست داشته باشد، یا تغییر در توان محیط زیست برای حفظ یک کیفیت قابل قبول حیات یا یک تعادل و توازن ماندنی و پایدار زیست بوم.^(۳۶) کمیسیون اروپا «خسارت زیست محیطی» را به عنوان یک لطمه و اختلال زیستی یا شیمیایی در محیط زیست می داند و نیز، هرگونه فساد بیولوژیکی، شیمیایی و فیزیکی در محیط زیست را به عنوان خسارت زیست محیطی می شناسد. به عبارت دیگر، خسارت زیست محیطی به ایجاد هرگونه ضرر و زیان تعبیر می شود.^(۳۷) از مصادیق عمده این خسارت، آلودگی و تخریب محیط زیست می باشد.^(۳۸)

۴- ویژگی مسؤولیت ناشی از زیان های زیست محیطی

در رهگذر موضوعات زیست محیطی هدف اصلی در تعیین مسؤولیت، پیشگیری از ورود خسارت بر آن می باشد. بنابراین، هنگامی که تهدید جدی در مورد وقوع آن در آینده نزدیک وجود دارد، مسؤولیت در برابر زیان های زیست محیطی محقق می شود.^(۳۹) سؤالی که در این جا مطرح است آن است که آیا نظام مسؤولیت ناشی از زیان های زیست محیطی، تابع قواعد مسؤولیت در حقوق عمومی است یا از نظام مسؤولیت مدنی سستی در حقوق خصوصی پیروی می کند؛ زیرا قواعد مسؤولیت در حقوق عمومی و خصوصی با یکدیگر متفاوت هستند، چنانچه هدف قواعد مسؤولیت در حقوق عمومی حمایت از منافع جامعه و حقوق عمومی است.^(۴۰) به این معنا که بایستی با اعمال نهادهای عمومی و قانونگذاری، معیارهای زیست محیطی را بهبود بخشید و از طریق قواعد کیفری به مجازات عاملان زیان پرداخت و به وسیله مالیات زیان های زیست محیطی را جبران کرد.^(۴۱) در حالی که در حقوق خصوصی، هدف از آن جبران زیان های وارده بر اشخاص و اموال آنان است.^(۴۲) بر این اساس، زیان های زیست محیطی اصولاً

زیان به افراد است و بایستی خود اشخاص خصوصی به اقامه دعوی بپردازند.^(۴۳) هم‌چنین، در قواعد سنتی مسؤولیت مدنی، زیان دارای مفهوم خاصی است و ناظر به ضرر بر اموال و حقوق خصوصی اشخاص است. در مورد امکان مطالبه زیان‌های زیست‌محیطی با استناد به قواعد مسؤولیت مدنی در حقوق خصوصی تردید وجود دارد؛ زیرا هدفی که در حقوق خصوصی وجود دارد، این است که مسؤولیت مدنی مرتبط با حمایت از منافع شخصی است که در قلمرو محیط‌زیست مطرح است. در نتیجه، افراد خصوصی به تنهایی نمی‌توانند پاره‌ای از اصول مسؤولیت مدنی ناشی از محیط‌زیست را تعقیب یا اجرا کنند^(۴۴)، مگر این که از حق بر محیط‌زیست سالم به عنوان یک حق بنیادین یاد شود و هر نوع زیان بر آن به معنای لطمه بر حق امنیت انسان‌ها تلقی شود. در این خصوص برخی از حقوقدانان زیان‌های زیست‌محیطی را زیان به شخص یا جامعه افراد نمی‌دانند، بلکه جهان طبیعی را به عنوان «دارایی مشترک ملت‌ها» دانسته و محیط‌زیست به مال و شیئی تشبیه شده است که استفاده از آن متعلق به جامعه است.^(۴۵)

از آن جایی که قواعد عمومی عطف به ماسبق می‌شوند و می‌توانند زیان‌های قدیمی را پوشش دهند؛ ولی قواعد خصوصی تنها نسبت به آینده اعمال شده و زیان‌هایی را می‌توان بر مبنای آن درخواست نمود که پس از آن به وجود آید؛ بنابراین به نظر می‌رسد که دعوی خصوصی پاسخ مناسبی برای جبران زیان‌های زیست‌محیطی نباشد. مسؤولیت مدنی اصولاً در جهت جبران زیان‌های زیان‌دیده و شیوه‌ای مبتنی بر مسؤولیت زیان‌زننده برای جبران زیان است؛ اما درباره تأثیر آن در جبران مناسب زیان‌های زیست‌محیطی در پرتو موانع اثبات تقصیر و محدودیت‌هایی که برای دستیابی به نتیجه مطلوب وجود دارد؛ تردید می‌باشد. با این مفهوم، برای جبران زیان‌های وارده بر محیط‌زیست از طریق قواعد مسؤولیت مدنی، باید آن را زیان به انسان‌ها دانست و حال آن که زیان‌های زیست‌محیطی، بیشتر زیان به منابع طبیعی تلقی می‌شود و کمتر متناسب با نظام سنتی مسؤولیت مدنی است.^(۴۶) بنابراین، دلایل عدم موفقیت قواعد سنتی مسؤولیت مدنی در این خصوص عبارتند از:

- ۱- زیان‌دیدگان زیان‌های زیست‌محیطی انگیزه بسیار کمی نسبت به پیگیری و مطالبه زیان‌های زیست‌محیطی دارند؛
- ۲- اثبات رابطه سببیت و هم‌چنین، ارزیابی زیان‌های زیست‌محیطی دشوار بوده و حتی در پاره‌ای از موارد می‌تواند از توان مرجع رسیدگی کننده نیز خارج باشد؛
- ۳- از آن جایی که اصولاً و در غالب موارد، اجزا و عناصر محیط‌زیست جزء اموال خصوصی اشخاص به شمار نمی‌روند؛ بنابراین شرط تحقق مسؤولیت مدنی یعنی نقض حقوق مالکیت فردی فراهم نخواهد بود. به این ترتیب می‌توان گفت که نظام مسؤولیت زیست‌محیطی که مبتنی بر جبران و پیشگیری از زیان‌های وارده بر محیط‌زیست می‌باشد، با تکیه بر قواعد مسؤولیت مبتنی بر حقوق عمومی همراه با قواعد مسؤولیت مدنی می‌تواند کارآمد و عملی باشد؛ اما قواعد مسؤولیت مدنی سنتی در این زمینه به

تنهایی کارآمد نیستند.^(۴۷)

۵- مبانی مسؤولیت ناشی از زیان های زیست محیطی

در مورد نوع و مبانی مسؤولیت ناشی از زیان های زیست محیطی در کشورهای مختلف دیدگاه واحدی وجود ندارد. در بیشتر کشورها و نظام حقوقی آن ها گرایش به سمت مسؤولیت مطلق است. یعنی برای عاملین زیان های زیست محیطی، مسؤولیت مطلق قایل شده اند. به عبارت دیگر، اثبات تقصیر در ایجاد مسؤولیت نقشی ندارد و براساس این نظریه، عاملین واردکننده زیان مقصر محسوب می شوند. طرفداران پذیرش مسؤولیت مطلق برای واردکنندگان زیان، دلایل عمده ای را ذکر می کنند. آنان معتقدند که برای خواهان مشکل است تا تقصیر خوانده زیان های زیست محیطی را اثبات کند. کسی که در عرصه محیط زیست دارای فعالیت خطرناک است، باید خطر جبران زیان آن را نیز، متحمل شود.^(۴۸) از سوی دیگر، علاوه بر این که دشواری اثبات تقصیر را مرتفع می سازد، اجرای سیاست های اصول حفاظت از محیط زیست را بهتر تأمین می کند. هم چنین، از آن جا که هدف اولیه از مسؤولیت زیست محیطی پیشگیری از بروز زیان است، هدف مزبور از طریق مسؤولیت مطلق بهتر تأمین می شود.^(۴۹) در مقابل نیز، برخی انتقادهایی را بر پذیرش مسؤولیت مطلق وارد می کنند. منتقدان بر این باور هستند که هیچ دلیل تجربی وجود ندارد که بیانگر این موضوع باشد که برقراری این نظام منجر به نتیجه عینی و فوری می شود. بنابر اعتقاد آنان صرفاً با اظهارات ساده نمی توان مدعی شد که مسؤولیت مطلق اثر بازدارندگی بیشتری نسبت به مسؤولیت مبتنی بر تقصیر دارد.^(۵۰)

در نظام حقوق ایران، جبران زیان های زیست محیطی مبتنی بر نظریه تقصیر است و به موجب آن تنها دلیلی که می تواند مسؤولیت کسی را نسبت به جبران خسارتی توجیه کند، احراز رابطه علیت بین تقصیر او و زیان وارده است.^(۵۱) یعنی صرف ارتکاب تقصیر از ناحیه مسؤول ورود زیان برای تأثیر گذاری بر مسؤولیت مدنی عامل زیان به تنهایی کافی نیست و همان طور که وجود رابطه سببیت برای تحقق مسؤولیت مدنی ضروری می باشد، در این مورد نیز، وجود آن لازم می باشد^(۵۲) و علت قبول مسؤولیت خوانده فقط به خاطر تقصیری است که مرتکب شده است و زیان دیده باید به عنوان مدعی، تقصیر و رابطه علیت بین تقصیر فاعل زیان و زیان های وارده را به اثبات برساند.^(۵۳) بنابراین، در صورت عدم اثبات تقصیر، مسؤولیت متوجه او نبوده و جبران زیانی نیز، مطرح نخواهد بود.^(۵۴)؛ اما به موجب ماده «۹۵۳» قانون مدنی که می گوید: «تقصیر اعم است از تعدی و تفریط» و به عبارتی، تقصیر عبارت است از انجام عملی که شخص نمی بایست مرتکب شود و یا ترک عملی که شخص می بایست انجام دهد^(۵۵)، پس آیا نمی توان زیان زیست محیطی را تجاوز از حد متعارف و نیز، تجاوز به حق دیگری دانست؟ آیا به دلیل آن که هرکس برای حفظ مال غیر، باید به طور متعارف رفتار نماید و با عمل خود نبایستی سبب ورود زیان بر دیگری شود؛ نمی توان مبانی زیان زیست محیطی را ترک فعل و یا تفریط دانست؟ بر این

اساس، صرف وقوع زیان‌های زیست‌محیطی به عنوان خطا و تقصیر تلقی می‌شود و عاملین واردکننده زیان نیز، مقصر محسوب می‌شوند و از این نظر با مبنای مسؤولیت در قانون مسؤولیت مدنی که مبتنی بر تقصیر است؛ منطبق می‌گردد و در این صورت دیگر نیازی به اعمال مسؤولیت مطلق یعنی تحقق مسؤولیت بدون احراز تقصیر که روند تحول حقوق به این سو می‌باشد؛ نخواهد بود.

۶- ضرورت پذیرش مسؤولیت مدنی در قلمرو محیط زیست

با بررسی در مفهوم مسؤولیت مدنی می‌توان دریافت که بدون الزام به جبران خسارت، مفهوم مسؤولیت مدنی مفهومی بی‌معنا است. در بحث‌ها و سیاست‌های مربوط به محیط‌زیست و از جمله بحث مربوط به آلودگی‌های زیست‌محیطی، یکی از طرق مؤثر در جلوگیری از ورود آلودگی بر محیط‌زیست را اهرم‌های حقوقی می‌دانند و از جمله این اهرم‌های حقوقی، «مسؤولیت مدنی آلوده‌کنندگان محیط‌زیست» می‌باشد. مسؤولیت مدنی ناشی از لطمه و اختلال بر محیط‌زیست، راه و طریقی است برای اجبار و الزام آلوده‌کنندگان به جبران زبانی که سبب شده‌اند یا روشی است برای اجبار آلوده‌کنندگان تا هزینه‌های جبران و اصلاح زیان وارده را بپردازند. بنابراین، حقوق مسؤولیت مدنی یکی از طرق الزام آلوده‌کنندگان به جبران زیان متحمل شده توسط زیان‌دیده است و تهدیدی از این نوع محرک خوبی به وجود می‌آورد که از وقوع زیان در آینده جلوگیری نماید.^(۵۶)

مسؤولیت مدنی در گذشته تنها به عنوان یکی از مباحث فرعی حقوق مدنی مورد توجه بود؛ اما امروزه مهم‌ترین قسمت حقوق تعهدات به شمار می‌رود.^(۵۷) دعاوی ناشی از مسؤولیت مدنی امروزه بزرگترین دعاوی مدنی را تشکیل می‌دهد. توسعه روز افزون مسؤولیت مدنی در وهله اول مرهون کثرت زیان‌هایی است که بر اثر ترقی جامعه صنعتی و ماشینی پدید می‌آید. این فراوانی دعاوی نشانه تغییر تفکر و نمودار نیاز به امنیت در زندگی است که بیش از پیش همراه با خطر است و از طرفی به جهت احقاق حق برای زیان‌دیده در حقوق معاصر و برقراری نظم و امنیت اجتماعی و حفظ عدالت در جامعه و نیز، موضوع حفاظت از محیط‌زیست و مسؤولیت واردکنندگان زیان بر آن، مسؤولیت رو به افزایش و فراوانی است و وقوع حادثه فرصت مناسب برای مطالبه زیان وارده است و زیان‌دیده این فرصت را از دست نمی‌دهد.^(۵۸)

۷- ارکان تحقق مسؤولیت مدنی مرتکبین زیان‌های زیست محیطی

مسؤولیت مدنی واردکنندگان زیان بر محیط‌زیست دارای ارکانی می‌باشد که بدون وجود آن مسؤولیتی محقق نخواهد شد. برای تحقق مسؤولیت زیست‌محیطی باید ۱- زیان ملموس و عینی باشد. ۲- یک یا چند عامل آلاینده معین یا قابل تعیین وجود داشته باشد. ۳- رابطه سببیت میان خسارت و عامل آلاینده موجود باشد.^(۵۹) در این شرایط است که متضرر از عمل زیانبار می‌تواند در چارچوب مسؤولیت مدنی اقامه

دعوی کند و از دادگاه ذی صلاح تقاضای جبران خسارت نماید و بدون وجود سه رکن مذکور حق طرح دعوی وجود ندارد.^(۶۰)

یک فعالیت خاص در صورتی آلاینده و مخرب محسوب می شود که آسیب و ضرر بر انسان و دیگر موجودات زنده وارد آورد و همچنین، وجود مواد آلاینده و مخرب محیط زیست ناشی از فعالیت انسان باشد. به همین دلیل است که آلودگی و تخریب محیط زیست را به عنوان خطا و تخلف تلقی کرده و تحت عنوان «فعل زیانبار» نیز، نامیده می شود. بنابراین، سخن از عواملی که در وقوع زیان (آلودگی و تخریب) دخالت دارند، زمانی پیش می آید که ناشی از فعالیت انسان باشد. به عبارتی، شخص مستقیماً در وقوع زیان دخالت نماید، یا این که سبب وقوع زیان شود.

احراز رابطه سببیت بین فعل زیانبار و زیان وارده، در مواردی که حادثه یا فعل واحد موجب ورود زیان شده است، امری آسان و روشن است؛ زیرا حوادث دیگری دخیل در ورود زیان نیست که احتمال سببیت آن نیز، داده شود.^(۶۱) دشواری اثبات این رابطه در زمینه فعالیت های زیست محیطی به چندین برابر می رسد؛ زیرا باید عامل اصلی را شناخت و او را به عنوان «سبب مسؤول» معرفی کرد.^(۶۲) حال آن که ممکن است زبانی برای بشر ناشناخته باشد و نتوان سبب آن را به راحتی شناخت و یا این که آثار آن سالیان سال به طول می انجامد تا آشکار شود.^(۶۳) البته در زمانی که نمی توان آلودگی را به یک یا چند آلاینده معین نسبت داد، مانند آلودگی هوای ناشی از دود اتومبیل ها یا زیان به زمین و آب ها که در اثر استفاده کشاورزان از کودهای شیمیایی به وجود می آیند، مسؤولیت زیست محیطی نیز، مطرح نخواهد بود.^(۶۴) مسلماً در مورد بیشتر آلودگی های آب، هوا یا صوتی که به دست چند آلاینده صورت می گیرد، مقصر را نمی توان تعیین کرد، بلکه در این جا بایستی میان آلاینده ها، مسؤولیت تضامنی قایل شد تا خواهان بتواند به آن که آسان تر است؛ رجوع نماید. آن گاه خود آلاینده ها نیز، به خاطر آگاهی که از حرفه خود دارند و با توجه به روابط میان خود، به حل و فصل مسأله می پردازند که این امر برای حمایت از زیان دیدگان فردی بسیار مفید است. البته بایستی رابطه سببیت میان آلاینده ها و فعالیت زیانبار آنان اثبات شود و زیان دیده با توجه به ماهیت زیان وارده، تنها می تواند به آلاینده گانی رجوع نماید که در زمینه زیان وارده فعالیت می کنند و به یک عنصر خاص از محیط زیست آسیب رسانده اند.^(۶۵)

۸- نقش قراردادهای خصوصی در تحقق مسؤولیت مدنی زیان های زیست محیطی

الزام به پرداخت خسارت ناشی از عدم انجام تعهد امری اجتماعی و حقوقی است که جهت حفظ نظم و تعادل در جامعه و احترام به عهد و پیمان میان طرفین قرارداد برقرار شده است. زمانی که فردی متعهد به امری شود، اجرای آن وظیفه قانونی، اجتماعی، اخلاقی و حتی دینی او محسوب می شود که این امر کاری پسندیده در همه جوامع و ملل بوده و تخلف از آن به عنوان نوعی خطا و عمل ضد اجتماعی تلقی می گردد. به همین منظور و برای جلوگیری از این تخلف، غالب کشورها در قوانین خود ضمانت های

اجرائی که عمدتاً مالی می‌باشد (جبران زیان طرف غیرمقصر) پیش‌بینی کرده‌اند.^(۶۶) در سیستم حقوقی ایران برای جبران زیان ناشی از تخلف قراردادی سه راه حل وجود دارد: ۱- تعیین صریح مبلغ خسارت در قرارداد، قبل از ورود خسارت. ۲- تعیین راه و روش ارزیابی میزان خسارت پس از ورود خسارت که این روش، روشن‌ترین وضعیت را در سیستم حقوقی ایران دارد که بر اساس آن، هر نوع توافقی برای جبران خسارت پس از ورود آن تا زمانی که مخالف قانون یا عرف نباشد؛ معتبر است و در صورت عدم توافق نیز، دادرسی راهگشای مشکل خواهد بود. ۳- تعیین میزان و چگونگی جبران خسارت توسط قانون (مانند حکم دادگاه) و یا عرف (تعیین ضمنی از سوی طرفین قرارداد).^(۶۷) بنابراین، گاهی قراردادهای خصوصی این تعهد را محدود می‌سازد، یا از بین می‌برد و حتی بر شخص دیگری تحمیل می‌کند که هریک از انواع این قراردادها در قبل و بعد از ورود خسارت به صورت جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۸-۱- قرار دادهای لاحق بر بروز زیان زیست محیطی

گاهی پس از ورود زیان، قراردادی میان مسؤول جبران زیان و زیان‌دیده بسته می‌شود و در این قرارداد، میزان زیان و همچنین، چگونگی جبران زیان وارده تعیین می‌شود. چنین قراردادی نافذ است و هیچ‌کس آن را مغایر با نظم عمومی نمی‌داند و مفاد آن نیز، به نظام جامعه خلل نمی‌رساند؛ زیرا موضوع قرارداد جبران زینانی است که بر زیان‌دیده وارد آمده است.^(۶۸)

۸-۲- قراردادهای سابق بر بروز زیان زیست محیطی

در قراردادهایی که قبل از ورود زیان منعقد می‌شود، پرداخت زیان یا به وسیله ضررزننده است که از آن به شرط وجه التزام یاد می‌شود و یا به وسیله شخص ثالث صورت می‌گیرد که از آن به بیمه یاد می‌گردد.^(۶۹) در این نوع از قراردادها، طرفین قرارداد در خصوص زیان‌های احتمالی آینده تدابیری می‌اندیشند و می‌توان گفت که این نوع از قراردادها و شروط به منظور افزودن یا کاستن و حتی از بین بردن مسؤولیت واردکنندگان زیان انعقاد می‌یابد و بنابراین، نایستی پیش از تحلیل حقوقی موضوع آن نافذ شمرده شود؛ زیرا اجرای پاره‌ای از آن‌ها سبب رواج بی‌مبالاتی می‌شود و وصول به هدف‌های غیراخلاقی را آسان می‌سازد. در بررسی اثر این قراردادها توجه به این نکته ضروری است که قراردادهای شروط مذکور خود به دو دسته شروط کاهش و افزایش مسؤولیت تقسیم می‌شود که به بررسی هریک از این شروط مبادرت می‌گردد.^(۷۰)

۸-۲-۱- شرایط مؤثر بر کاهش مسؤولیت

شرطی که قبل از ورود زیان سبب کاهش مسؤولیت می‌شود، به دو صورت مسؤولیت را کاهش می‌دهد که عبارتند از:

۱- شرط عدم مسؤولیت: شرط عدم مسؤولیت جز در مواردی که نامشروع است، تعهد مربوط به جبران زیان را در حدود مفاد خود از بین می‌برد، یعنی زیان‌دیده حق مطالبه زیان را از دست می‌دهد و تعهد مسؤول در برابر او از بین می‌رود.^(۷۱) به عنوان نمونه، فردی که حق شکار در مزرعه‌ای را دارد، با

کشاورزان همسایه برطبق قراردادی شرط می کند که مسوول زبانی که از فرار شکار به محصولات آن ها وارد می شود؛ نباشد.^(۷۲) از سوی دیگر، نفوذ شرط عدم مسوولیت محدود به کسانی می شود که آن را پذیرفته اند، در حالی که اثر شروط مربوط به پرهیز از ایجاد مسوولیت، درباره تمام افراد مؤثر است و محدود به دو طرف قرارداد نمی شود. حتی آثار شرط عدم مسوولیت در صورت فوت زیان دیده، شامل بازماندگان او نیز می شود، به شرط آن که جبران زیان را به قائم مقامی او درخواست کنند و بنابراین، مسوول می تواند در مقابل ادعای ایشان به شرطی که با مورت داشته است؛ استناد نماید و دادگاه نیز، باید چنان رأی دهد که گویی مورت دعوی را اقامه کرده است.^(۷۳)

۲- شرط محدودکننده مسوولیت: بر اثر شرط محدود کننده مسوولیت، مسوول جبران زیان با زیان دیده احتمالی بر طبق قراردادی، مسوولیت خود را محدود به پرداخت مبلغ معین می نماید. هم چنین، حکم به پرداخت زیان از میزان تعیین شده فراتر نمی رود و حتی دادگاه نیز، نمی تواند میزان آن را افزایش یا کاهش دهد و در زمان ورود زیان مطابق با میزان تعیین شده در صدد جبران زیان وارده برمی آید.^(۷۴) برای مثال، هرگاه صاحب کارخانه ای با باغداران اطراف کارخانه بر طبق قراردادی توافق نماید که هرگاه به علت آلودگی هوا به درختان باغ آسیبی برسد، صاحب کارخانه ملزم به پرداخت مبلغ معینی به باغداران است، چنین توافقی میان دو طرف قرارداد الزام آور است و در صورت ورود خسارت بر اثر آلوده شدن هوا، صاحب کارخانه مسوول پرداخت مبلغ تعیین شده است.

۸-۲-۲- شرط افزایش مسوولیت

هرگاه مسوول جبران زیان با زیان دیده احتمالی قراردادی را قبل از ورود زیان منعقد نماید که حتی در صورت عدم تقصیر نیز، مسوول جبران زیان وارده باشد، این توافق و شروط را به نام «شرط افزایش مسوولیت» می نامند و با انعقاد این شرط بر مسوولیت خود می افزاید.^(۷۵) چنان چه صاحب کارخانه ای با ساکنان اطراف کارخانه ضمن قراردادی توافق نماید که در صورت عدم تقصیر نیز، مسوول جبران زیان وارده باشد، این شرط بر مسوولیت صاحبان کارخانه آلوده کننده می افزاید.

۹- تحقق جبران زیان های زیست محیطی در قلمرو مسوولیت مدنی

به جای این که اجازه داده شود تا افراد با انهدام یا آلوده کردن محیط زیست مرتکب جرم شوند و سپس به دلیل جرم ارتكابی به مجازات برسند، بهتر آن است که از ابتدا توجه اساسی مصروف پیشگیری از وقوع جرایم علیه محیط زیست شود و به دنبال روش هایی بود که متضمن پیشگیری و جلوگیری از ورود زیان بر محیط زیست است؛^(۷۶) زیرا هرگونه تلاش در این زمینه به مراتب ارزشمندتر از تلاشی است که در جهت جبران زیان وارده انجام می شود. چه بسا این امکان وجود دارد که محیط زیست آلوده و تخریب شده هرگز به وضعیت گذشته خود باز نگردد و آثار منفی ورود این زیان همواره بر پیکره محیط زیست باقی بماند.^(۷۷) در بسیاری از دعاوی، تعیین میزان زیان های وارده بر محیط زیست بر پایه از دست رفتن

منابع طبیعی و هزینه اعاده کاربرد آن است.^(۷۸)

با لحاظ اصول و مبانی مسؤولیت مدنی، جبران زیان‌های وارده بر محیط‌زیست نیز، از طرق مختلف تحقق می‌پذیرد که خود شامل موارد زیر می‌باشد:

۱- اعاده طبیعت به وضع سابق: منظور از اعاده طبیعت به وضع سابق، قراردادن محیط‌زیست آسیب‌دیده در موقعیتی است که گویا فعل زیانبار علیه آن انجام نگرفته است و اگر عامل زیان، مرتکب اقدام زیانبار نمی‌شد، محیط‌زیست آلوده و تخریب شده هم‌اکنون در آن موقعیت قرار داشت. البته جبران زیان وارده بر محیط‌زیست از راه بازگرداندن طبیعت به وضع سابق تنها نسبت به آینده مؤثر است و زیان‌های گذشته را از بین نمی‌برد. در این روش در مرحله نخست از راه بازگرداندن عین اجزای محیط‌زیست یا مصادیق آن اعم از گیاه، حیوان و ... سعی می‌شود تا زیان وارده بر محیط‌زیست جبران شود؛ اما در اکثر موارد بازگرداندن منابع طبیعی آلوده و تخریب شده به حالت اولیه عملی نمی‌باشد؛ زیرا ویژگی برخی از زیان‌های زیست‌محیطی مانند تأثیر برخی از آلوده‌کننده‌ها به گونه‌ای می‌باشد که تا مدت زمان طولانی در طبیعت باقی می‌ماند تا از بین برود. در مرحله بعدی اگر آلوده‌کننده به فعالیتی می‌پردازد که به طور مستمر باعث ورود زیان بر منابع طبیعی می‌شود، از بین بردن منبع آلوده‌کننده مهم‌ترین راه جبران زیان است. چنان‌چه در صورت ایجاد آلودگی هوا توسط کارخانه آلاینده، از بین بردن منبعی که باعث ورود زیان می‌شود، یعنی رفع آلودگی و تعطیلی کارخانه آلوده‌کننده در اولویت قرار دارد و به عبارت دیگر، از بین بردن آثار این تصرفات ناروا، وضع را به صورت پیشین در می‌آورد و از متضرر رفع ضرر می‌نماید.

۲- ارایه معادل: روش دیگری که در چارچوب مسؤولیت مدنی برای جبران زیان‌های زیست‌محیطی می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد، ارایه معادل و جایگزین و جانشین کردن منابع طبیعی آلوده و تخریب شده با یک منبع معادل می‌باشد. در این روش ابتدا سعی می‌شود تا رفع زیان وارده از طریق جبران به مثل مرتفع گردد. برای نمونه، زمانی که مزارع تکثیر آب‌زیان مولدین مورد نیاز خود را از طبیعت صید و تهیه می‌نمایند، جهت حفظ ذخایر آن موظف به رها سازی نوزاد همان آب‌زی به همان منبع آبی یا محلی که شیلات تعیین می‌کند؛ هستند. البته گاهی فراهم آوردن مثل و مانند آن چه که زیان بر آن وارد شده است؛ میسر نمی‌باشد و در این صورت با پرداخت قیمتی که میزان آن با ارزش زیان وارده بر محیط‌زیست برابر باشد؛ تلاش می‌شود تا تنها گوشه‌ای از زیان وارده جبران شود. برای مثال، در صورت شکار و صید غیرمجاز جانوران وحشی در ایران، شورای عالی حفاظت محیط‌زیست بهای هریک از جانوران وحشی را از لحاظ مطالبه ضرر و زیان تعیین و تصویب کرده است؛ اما ارزش هریک از این جانوران وحشی بسی فراتر از ارزش مبلغی است که بابت خسارت وارده پرداخت می‌شود. لازم به ذکر است که اکثر خسارات زیست‌محیطی از طریق پرداخت قیمت جبران می‌شود.

بنابراین، از ویژگی‌های مثبت لحاظ مسؤولیت مدنی در جهت جبران زیان‌های وارده بر محیط‌زیست، آن است که خواه ورود زیان از روی عمد یا غیرعمد و خواه از روی آگاهی یا جهل تحقق پذیرد، باید جبران

شود. به عبارت دیگر، مسؤولیت مدنی ناشی از ورود لطمه و اختلال یا ورود زیان بر محیط زیست، راه و طریقی است برای اجبار و الزام آلوده کنندگان به جبران زبانی که سبب شده اند یا روشی است برای اجبار و الزام آلوده کنندگان به جبران زیان متحمل شده توسط زیان دیده که معمولاً با پرداخت هزینه اصلاح، زیان وارده جبران می شود. از دیگر ویژگی های این مسؤولیت در جبران زیان های زیست محیطی، آن است که نه تنها علت و سبب زیان، بلکه مقدار و میزان زیان وارده را نیز، مدنظر قرار می دهد و در زمان صدور حکم به جبران زیان، عوامل مهمی مانند تغییرات در رشد یا تکثیر انواع جانداران، پرندگان و هر گونه کاهش در سطح و میزان خدمات و منافی که به وسیله منابع طبیعی ارایه می شود، باید مورد توجه قرار گیرد. البته اگر روش های یاد شده در جبران زیان به طور کامل به مرحله اجرا درآید؛ می تواند از گسترش زیان های زیست محیطی هم جلوگیری نماید.

۱۰- راه های تأمین جبران زیان های زیست محیطی

برای این که زبانی جبران نشده باقی نماند، قانونگذار تمهیداتی گوناگون اندیشیده است و از جمله مهم ترین این تمهیدات می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- ایجاد مسؤولیت تضامنی: زمانی که چند نفر سبب ورود زیان بر محیط زیست یا انسان شوند، در صورتی که مسؤولیت نسبی باشد، خواهان باید علیه هریک از مباشرین یا مسببین ورود خسارت، به میزان زبانی که سبب شده اند، طرح دعوی نماید که نتیجه این امر آن می باشد که خواهان باید چند دعوی اقامه نماید و این کار علاوه بر این که هزینه زیادی را به همراه دارد، مستلزم صرف زمان طولانی نیز می باشد. همچنین، در اکثر موارد برای خواهان توانایی محاسبه میزان و مقدار خسارتی که به وسیله هریک از عاملین ایجاد می شود؛ غیرممکن است و برای دوری از این نتایج، حافظان محیط زیست خواستار مسؤولیت تضامنی می باشند تا خواهان بتواند بر یکی از آلوده کنندگان که دسترسی به آن آسان تر است؛ رجوع نماید و به منظور جبران زیان وارده طرح دعوی نماید.

۲- بیمه اجباری مسؤولیت: برای این که زیان دیده با بدحسابی مسؤول ورود زیان روبرو نشود، قانون اجازه داده است که زیان دیده به طور مستقیم به بیمه گر رجوع نماید و در این راه نیازی به دخالت بیمه گذار نباشد. همچنین، مسؤولیت شخص بیمه نشده می تواند منتهی به ورشکستگی یک شرکت گردد؛ زیرا گاهی زیان وارده به حدی شدید است و مسؤول ورود زیان نیز فاقد سرمایه کافی است و در این صورت بدون بیمه کردن حتی امکان دارد که جبران زیان غیرممکن گردد. امروزه مسأله آلودگی و اثرات زیانبار آن در صنعت بیمه نیز، مورد توجه قرار گرفته است. شرکت های بیمه آلودگی را به دو دسته متمایز، یعنی آلودگی اتفاقی و آلودگی تدریجی تقسیم کرده اند. آلودگی اتفاقی عبارت است از: «زبانی که از یک حادثه ناگهانی و اتفاقی مانند آتش سوزی، انفجار، از کار افتادن دستگاه ها، خطا و نظایر آن ناشی می شود و بلافاصله بعد از حادثه مواد سمی انتشار می یابد» و منظور از آلودگی تدریجی: «انتشار یا تخلیه تدریجی

و یا مستمر مواد آلوده‌کننده است که در طول مدت زمان طولانی به لحاظ متراکم شدن و یا تأثیرات دیگری که برجای می‌گذارد، موجب بروز زیان می‌گردد».^(۸۹) برخی از شرکت‌های بیمه به علت مشکل خطرهای دامنه‌دار، معمولاً مسؤلیت زیست‌محیطی را بیمه نمی‌کنند، مگر در مورد زیان‌هایی که به صورت ناگهانی و اتفاقی رخ دهد و آن هم عموماً مربوط به دوره‌ای کوتاه و نتایج سریع حادثه باشد و زیان‌هایی که تدریجی و در طی دوره زمانی بلند رخ می‌دهد، در این دسته قرار نمی‌گیرند و بسیار تمایل به اثبات این موضوع دارند که زیان‌هایی که به طور عقلایی قابل پیش‌بینی و بالطبع آن قابل اجتناب هستند؛ اتفاقی نبوده‌اند و به همین دلیل قابل بیمه شدن نیز نمی‌باشند.^(۸۰) در بیشتر بیمه نامه‌ها شرطی وجود دارد که بر پایه آن مسؤلیت ناشی از آلودگی محیط‌زیست که در یک زمان طولانی اتفاق می‌افتد، از قلمرو شمول بیمه مسؤلیت خارج است و خود بیمه شده باید زیان‌های ناشی از آن را جبران نماید^(۸۱) و این موضوع از جمله مواردی است که نشانگر نظام خاص بیمه برای جبران زیان‌های زیست‌محیطی است.^(۸۲)

در زیان‌هایی که به صورت ناگهانی و اتفاقی رخ می‌دهد، حق بیمه با توجه به درجه خطرزایی واحدی که قرار است تحت پوشش قرار گیرد؛ محاسبه می‌شود. بنابراین، عواملی از قبیل درصد احتمالی ایجاد آلودگی، درجه ایمنی در برابر آلودگی، ارزش محیط‌زیستی که در معرض آلودگی قرار می‌گیرد، در تعیین حق بیمه یک واحد دخالت خواهد داشت. قدرت آلوده‌کنندگی مواد موجود در محل و مقدار آن می‌تواند مشخص کننده درصد احتمالی آلودگی باشد. کیفیت روش‌های ایمنی که در محل به کار گرفته می‌شود، قابلیت افرادی که مسؤول طراحی و اجرای آن‌ها هستند، وسایلی که در محل نصب شده‌اند و چگونگی برخورد مدیریت و کارکنان واحد مورد نظر نسبت به مسایل محیط‌زیست، از عوامل تعیین کننده درجه ایمنی می‌باشند و هم‌چنین، برآورد هزینه بازسازی منطقه با توجه به اهمیت میزان آسیب‌پذیری منابع در معرض خطر می‌تواند مبنایی برای تعیین ارزش محیط‌زیست باشد.^(۸۳)

۳- تأسیس صندوق تأمین جبران زیان: در حال حاضر تشکیل «صندوق ملی محیط‌زیست» با اولویت از سوی حفاظت محیط‌زیست در حال پیگیری است و لایحه این صندوق که خود دارای شخصیت حقوقی و استقلال مالی می‌باشد، در حال بررسی و نهایی شدن در شورای اقتصاد دولت است و پس از تأیید به مجلس ارسال خواهد شد و به محض تصویب در مجلس مقدمات کار آماده می‌شود.^(۸۴) هدف از تأسیس صندوق، تقلیل آلاینده‌های وارده بر محیط‌زیست، جلوگیری از تخریب آن و نیز، کمک به حفظ و حمایت از محیط‌زیست می‌باشد. سرمایه اولیه صندوق مبلغ ده میلیون ریال است و تأمین اعتبار صندوق برای انجام فعالیت‌های مذکور از طریق کمک‌ها و هدایای بخش غیردولتی داخلی و خارجی تأمین می‌گردد و اساسنامه صندوق نیز، مشترکاً توسط سازمان حفاظت محیط‌زیست، وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.^(۸۵) اکنون سعی بر آن است که به دولت پیشنهاد داده شود تا جرایم زیست‌محیطی در کشور با نظر شورای برنامه‌ریزی و توسعه

استان در صندوق ملی محیط زیست قرار گیرد تا صرف فعالیت های زیست محیطی گردد. هم چنین، با کمک صندوق از فعالیت های زیست محیطی در بخش صنعت حمایت شود تا بدین وسیله مشکلات زیست محیطی و اقتصادی کشور نیز، حل شود.^(۸۶)

نتیجه گیری

به دنبال ارزیابی چگونگی قبول و به کارگیری قبول مسؤلیت مدنی مرتکبین زیان های زیست محیطی این نتیجه حاصل می گردد که علی رغم اهمیت داشتن و مفید بودن لحاظ مسؤلیت مدنی در گستره جبران زیان های زیست محیطی و برخورد با واردکنندگان زیان به طبیعت و محیط زیست موجود، متأسفانه از بروز انواع گوناگون آلودگی ها و تخریب ها در عرصه محیط زیست کاسته نگردیده است، بلکه جوامع بشری با یک روند رو به رشد ناباورانه ای نیز روبرو می باشد. با توجه به اهمیت موضوع حفاظت از محیط زیست در حقوق داخلی و بین المللی و جایگاه مسؤلیت مدنی و مسؤلیت بین المللی دولت ها در تخریب محیط زیست، روش های تدارک و جبران زیان به سمت روش های جدید و نوین گرایش پیدا کرده است. امروزه «اصل پرداخت توسط آلوده ساز» یکی از اصول مهم حقوق محیط زیست محسوب می شود که براساس آن آلوده ساز بایستی بها و هزینه آلودگی را پرداخت نماید. هم چنین، در خصوص مسؤلیت مدنی آلوده کنندگان محیط زیست، «ایجاد مسؤلیت تضامنی» ضروری می باشد تا زیان دیده آسان تر به جبران کامل زیان وارده برسد. رشد «صنعت بیمه» در سطح ملی و بین المللی یکی دیگر از روش های نوین جبران زیان در مسؤلیت مدنی و بین المللی می باشد. هم چنین، تأسیس «صندوق تأمین جبران زیان» تأثیر بسزایی در جهت حفظ و حمایت از محیط زیست و جبران زیان دارد. از نظام مسؤلیت ناشی از زیان های زیست محیطی که مبتنی بر جبران و پیشگیری از زیان های وارده بر محیط زیست است، چنین برمی آید که قواعد مسؤلیت مبتنی بر حقوق عمومی همراه با قواعد مسؤلیت مدنی می تواند در این راه کارآمد و عملی باشد؛ زیرا هدف قواعد مسؤلیت زیست محیطی در حقوق خصوصی در این زمینه به تنهایی کارآمد نمی باشد؛ یعنی در موردی که هنوز زیان واقع نشده است و تهدید جدی در مورد وقوع آن در آینده نزدیک وجود دارد، مسؤلیت زیست محیطی محقق می شود و انسان را ملزم می نماید که از محیط خود و نسل های آینده حفاظت کند؛ در حالی که در مسؤلیت مدنی سنتی، هدف جبران خسارت وارده بر اشخاص و اموال آنها است و در پاسخ گویی به زیان های زیست محیطی ناتوان است. بنابراین، بایستی در مورد جبران و پیشگیری از ورود زیان های زیست محیطی، یا به فکر تمهید قانون خاص مسؤلیت ناشی از زیان های زیست محیطی بود و یا به قوانین و مقررات حمایت از محیط زیست مراجعه نمود. در زمانی که یک حادثه مهم زیست محیطی رخ می دهد، همگان انتظار مجازات عاملان آن را دارند و این مسأله گویای این واقعیت است که نه تنها ارایه پاسخ های کیفری در قوانین و مقررات محیط زیست، در حال

حاضر یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر است، بلکه ارایه پاسخ‌های پیشگیرانه مناسب می‌تواند نقش بسزایی در کنترل انواع آلودگی‌ها و تخریب محیط‌زیست داشته باشد. البته نباید نقش دستگاه‌های اجرایی را در کنترل اقدامات آلاینده، افزایش آگاهی‌های عمومی و ایجاد زمینه مشارکت همگانی در حفاظت و حمایت از محیط‌زیست از راه‌های مختلف نظیر رسانه‌های گروهی و آموزشی از نظر دور داشت. به ویژه این که انجام درست و گسترده این اقدامات می‌تواند قوای مقننه و قضایی را نیز، در ایفای هرچه بهتر نقش خود یاری نماید. در راستای پیشگیری و جلوگیری از ورود زیان‌های زیست‌محیطی، افزایش اقتدار و اختیارات سازمان حفاظت محیط‌زیست به منظور کنترل بیشتر اقدامات انجام گرفته در قلمرو محیط‌زیست کشور ضروری می‌باشد. همچنین، ایجاد سازمان‌های غیردولتی (NGOs) در تمام سطح کشور به صورت مشارکت مردمی، در جهت حمایت و حفاظت از محیط‌زیست و جلوگیری از تجاوز و تعدی بر آن، کمک مؤثری می‌نماید. چنانچه، امکان اقامه دعوی و مطالبه زیان‌های وارده بر محیط‌زیست توسط سازمان‌های غیردولتی فراهم آید که این امر باید از سوی کارشناسان و متخصصان محیط‌زیست مورد توجه جدی قرار گیرد.

امید است که بر مبنای بررسی‌هایی که در این راستا انجام پذیرفته است، گام مؤثری در جهت حفاظت از محیط‌زیست و جلوگیری از ورود زیان‌های زیست‌محیطی برداشته شود؛ زیرا که انجام اقدامات پیشگیرانه در جلوگیری از ورود زیان و اجتناب از ورود انواع آلودگی‌ها و تخریب محیط‌زیست امری ضروری می‌باشد و به عبارت دیگر، هرگونه تلاش در این زمینه سبب ایجاد محیطی سالم برای زندگی، همراه با نشاط و شادابی برای تمامی انسان‌ها و موجودات زنده کره زمین می‌شود و می‌توان آن را به شکلی سالم به آیندگان و نسل‌هایی که پس از ما می‌آیند؛ تحویل داد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- انصاری، طاهر و محمدعلی طاهری، دانشنامه حقوق خصوصی، تهران، انتشارات محراب فکر، چاپ اول، جلد دوم و سوم، ۱۳۸۴، ص ۱۸۳۹.
- ۲- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران، انتشارات گنج دانش، چاپ بیستم، ۱۳۸۷، ص ۶۴۲.
- ۳- یزدانیان، علیرضا، حقوق مدنی (قلمرو مسؤولیت مدنی)، تهران، نشر ادبستان، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص ۲۶.
- ۴- تقی‌زاده انصاری، مصطفی، حقوق کیفری محیط‌زیست، تهران، نشر قومس، چاپ اول، ۱۳۷۶، ص ۱۱۸.
- ۵- کاتوزیان، ناصر، الزام‌های خارج از قرارداد: ضمان قهری، مسؤولیت مدنی، غصب و استیفاء، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ششم، ۱۳۸۶، ص ۴۶.
- ۶- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، انتشارات امیرکبیر جلد اول، چاپ سوم، ۱۳۷۱، ص ۷۱۵.
- ۷- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، پیشین، ص ۶۴۴.
- ۸- همان.
- ۹- همان، ص ۶۴۳.
- ۱۰- همان، ص ۶۴۲.
- ۱۱- همان.
- ۱۲- ساکت، محمدحسین، حقوق شناسی دیباچه‌ای بر دانش حقوق، مشهد، نشر سعیدی، چاپ اول، ۱۳۷۱، ص ۴۵۰.
- ۱۳- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، پیشین، ص ۶۴۲.
- ۱۴- یزدانیان، علیرضا، پیشین، ص ۳۱.
- ۱۵- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، پیشین، ص ۶۴۴.
- ۱۶- ولیدی، محمدصالح، حقوق جزای عمومی، تهران، نشر داد، چاپ اول، ۱۳۷۳، ص ۲۸.
- ۱۷- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، پیشین، ص ۶۴۵.
- ۱۸- آبادی، امیرحسین، «بررسی و تحلیل ماده ۷ قانون مسؤولیت مدنی»، مجله تخصصی الهیات و حقوق / پژوهش‌ها، شماره ۲۰، ۱۳۸۵، ص ۱۶.
- 19- Prosser, William L. و The Law of Torts و USA: West Publishing Company, 1964, p.7.
- ۲۰- کاتوزیان، ناصر، پیشین، ص ۴۶.
- ۲۱- یزدانیان، علیرضا، پیشین، ص ۲۷.

- ۲۲- فهیمی، عزیزالله، « قابلیت پیش بینی ضرر در مسؤولیت مدنی»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی دانشکده علوم قضایی و خدمات اداری، شماره ۳۴ و ۳۵، ۱۳۸۴، ص ۲۸.
- ۲۳- قاسم زاده، سیدمرتضی، مبانی مسؤولیت مدنی، تهران، نشر میزان، چاپ پنجم، ۱۳۸۷، ص ۲۵.
- ۲۴- فهیمی، عزیزالله، پیشین، ص ۲۷.
- ۲۵- یزدانیان، علیرضا، پیشین، ص ۳۶.
- ۲۶- اکبری، موسی الرضا، «مفهوم مسؤولیت مدنی اشخاص عمومی»، ماهنامه حقوق دادرسی، شماره ۵۰، ۱۳۸۴، ص ۱۹.
- 27- Bar, Christian Von, Law of Contract, 26 th/ eds, Clarendon Press, 1998, P.2-3.
- 28- Bell, John, Sophie Boyron, Simon whittaker, Principle of French Law, oxford university press, 1998, p.331
- ۲۹- قاسمی، ناصر، حقوق کیفری محیط زیست، تهران، انتشارات جمال الحق، چاپ دوم، ۱۳۸۴، صص ۲۶-۲۷.
- ۳۰- قوام، میرعظیم، حمایت کیفری از محیط زیست، تهران، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۴.
- ۳۱- فیروزی، مهدی، «مبانی حق برخورداری از محیط زیست سالم در قرآن کریم»، مجله فلسفه، کلام و عرفان / بازتاب اندیشه، شماره ۳۴، ۱۳۸۴، صص ۶۶ و ۶۸.
- ۳۲- تاریمدادی، احسان و محمدتقی فخلعی، «مبانی و احکام فقهی محیط زیست»، مجله علوم انسانی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، شماره ۷۱، ۱۳۸۵، ص ۳۳.
- ۳۳- اکرمی، موسی، «مشارکت در حفظ محیط زیست»، مجله فلسفه، کلام و عرفان / بازتاب اندیشه، شماره ۳۴، ۱۳۸۱، ص ۵۱.
- ۳۴- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، انتشارات امیرکبیر جلد اول، چاپ سوم، ص ۱۴۱۹.
- ۳۵- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، «مسؤولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۸، شماره ۲، ۱۳۸۷، ص ۲۹۵.
- ۳۶- ولفروم، رودیگر، «مسؤولیت بین المللی در قبال خسارات زیست محیطی»، ترجمه نادر ساعد، فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط زیست، شماره ۳۷، ۱۳۸۱، ص ۶۹.
- 37- [http:// www. eeb. Org/ Publication/ general. Html](http://www.eeb.Org/Publication/general.Html) (24/03/ 2009)
- ۳۸- قاسمی، ناصر، پیشین، ص ۴۲.
- ۳۹- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین، ص ۲۹۱.
- ۴۰- همان، ص ۲۸۸.

- ۴۱- رجیبی، عبدالله، «بررسی معیارهای ویژه در طراحی نظام مسؤولیت مدنی خسارات زیست محیطی»، مجموعه مقالات حقوق محیط زیست (نظریه ها و رویه ها)، تهران، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص ۱۷۸.
- ۴۲- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین.
- ۴۳- رجیبی، عبدالله، پیشین.
- ۴۴- همان، ص ۱۷۹.
- ۴۵- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین، صص ۲۸۹-۲۸۸.
- ۴۶- رجیبی، عبدالله، پیشین، صص ۱۸۱-۱۸۰.
- ۴۷- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین، ص ۲۹۰.
- 48- Cane, Peter, "Are Environmental Harms special?", Journal of Environmental Law, Vol. 13, no. 1, 2001, p.19.
- ۴۹- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین، ص ۲۹۴.
- 50- Wild, Mark L., "The Ec Commission's white paper on Environment Liability: Issues and Implication", Journal of Environmental Law, vol. 13, no. 1, 2001, p.27.
- ۵۱- کاتوزیان، ناصر، پیشین، ص ۱۸۳.
- ۵۲- کاظمی، محمود، «آثار تقصیر زیان دیده بر مسؤولیت مدنی»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، شماره ۲۸، ۱۳۸۴، ص ۱۱۸.
- ۵۳- قاسم زاده، سیدمرتضی، پیشین، ص ۲۶.
- ۵۴- ره پیک، حسن، حقوق مسؤولیت مدنی و جبران ها، تهران انتشارات خرسندی، ۱۳۸۷، ص ۳۷.
- ۵۵- قاسم زاده، سیدمرتضی، پیشین، ص ۳۵.
- ۵۶- درودیان، حسنعلی، جزوه آموزشی حقوق مدنی ۴ (مسؤولیت مدنی)، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۷۶، ص ۴۰.
- ۵۷- لورراسا، میشل، مسؤولیت مدنی، ترجمه محمد اشتری، تهران، نشر حقوقدان، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۳۶.
- ۵۸- حسینی نژاد، حسینقلی، مسؤولیت مدنی، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۷۰، ص ۱۸.
- ۵۹- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین، ص ۲۹۹.
- ۶۰- داراب پور، مهرباب، مسؤولیت های خارج از قرارداد، تهران، انتشارات مجد، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۹۵.
- ۶۱- باریکلو، علیرضا، مسؤولیت مدنی، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۱۲۳.
- ۶۲- بهرامی احمدی، حمید، مسؤولیت مدنی، تهران، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص ۱۰۶.
- ۶۳- رجیبی، عبدالله، پیشین، ص ۱۸۲.

- ۶۴- کاتوزیان، ناصر و مهدی انصاری، پیشین، ص ۲۹۹.
- ۶۵- رجبی، عبدالله، پیشین، ص ۱۸۴.
- ۶۶- عادل، مرتضی، «توافق بر خسارت در قراردادها»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۵۳، ۱۳۸۰، ص ۷۷.
- ۶۷- همان، ص ۸۰.
- ۶۸- کاتوزیان، ناصر، پیشین، صص ۷۱۵-۷۱۶.
- ۶۹- عادل، مرتضی، پیشین.
- ۷۰- کاتوزیان، ناصر، پیشین، ص ۷۱۶.
- ۷۱- همان، ص ۷۲۵.
- ۷۲- همان، ص ۷۱۷.
- ۷۳- همان، ص ۷۲۶.
- ۷۴- همان، ص ۷۲۷.
- ۷۵- همان، ص ۷۳۶.
- ۷۶- قوام، میرعظیم، پیشین، ص ۴۳.
- ۷۷- قاسمی، ناصر، پیشین، ص ۱۶۵.
- 78- Wild, Mark L., op.cit, p.33.
- ۷۹- الفتی، محمدسعید، «آلودگی محیطزیست»، مجموعه مقالات صنعت بیمه ایران، تهران، انتشارات پژوهشکده بیمه، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص ۴۶.
- 80- Wild, Mark L. op.cit, p.35.
- ۸۱- بادینی، حسن، فلسفه مسؤولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴، ص ۵۷۲.
- ۸۲- رجبی، عبدالله، پیشین، ص ۱۸۷.
- ۸۳- الفتی، محمدسعید، پیشین، ص ۵۲.
- 84- [http:// www. farsnews. net](http://www.farsnews.net) (4/30/2010)
- 85- [http:// tarh. majlis. ir](http://tarh.majlis.ir) (4/30/2010)
- 86- [http:// isna. ir/ ISNA/ NEWS View. asp](http://isna.ir/ISNA/NEWS/View.aspx)x (4/18/2010)